

9с4
R24

9с4

І. О. ГУРЖІЙ
кандидат історичних наук

НАРОДНИЙ ГЕРОЙ УСТИМ КАРМАЛЮК

Київ — 1950

ТОВАРИСТВО
ДЛЯ ПОШИРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА НАУКОВИХ ЗНАНЬ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

І. О. ГУРЖІЙ
кандидат історичних наук

*9сч(092)
к24*

НАРОДНИЙ ГЕРОЙ УСТИМ КАРМАЛЮК

КИЇВ—1950

92

Перевірено 1986 р.

Народный герой Устим Кармалюк
(на украинском языке)

Відповідальний редактор кандидат
історичних наук П. А. Лавров.

БФ 02112. Тираж 15000. Ціна 60 коп. Зам. 386. Друк. арк. 1,5.
Обл.-вид. арк. 1,47. Підписано до друку 8/VI 1950 р.

Друкарня вид-ва Академії архітектури Української РСР.
Київ, Володимирська, 24.

«Любить свою великую свободную Родину — значит и знать ее, интересоваться ее прошлым, гордиться ее светлыми героическими страницами и ненавидеть ее угнетателей, мучителей».

(«Правда», 7 березня 1936 р.).

Серед героїв історичного минулого українського народу почесне місце займає Устим Якимович Кармалюк, мужній борець проти феодально-кріпосницького гніту, безстрашний месник за тяжку долю кріпаків. Ім'ям Кармалюка, що стало легендарним ще за його життя, з повним правом пишеться волелюбний український народ.

Діяльність Кармалюка припадає на першу третину XIX ст. Це був період жахливого кріпосного права, коли сваволя поміщиків над селянами не мала меж. Поміщики України, як і поміщики Росії, пристосовуючись до зростаючих ринкових потреб на хліб та інші сільськогосподарські продукти, розширювали за рахунок селянських наділів свої посіви, влаштовували в маєтках промислові підприємства. В зв'язку з цим постійно зростала панщина, яка в багатьох місцях України досягала 6—7 днів на тиждень. Працюючи цілий тиждень на поміщика, селяни, щоб не загинути від голодної смерті, змушені були обробляти свої наділи вночі. Крім цього селяни повинні були віддавати поміщику частину продуктів своєї праці натурою або сплачувати їх вартість грошима. Кріпосницька держава обтяжувала селян різноманітними натуральними повинностями та непосильними податками.

Обезземелюючи селян, поміщики переводили їх в «місячники», тобто в таку групу, яка постійно працювала в поміщицьких маєтках, одержуючи голодний пайок на місяць. За найменшу провину кріпосники жорстоко катували селян, віддавали їх в рекрути, засиляли в Сибір на каторжні

роботи, продавали й міняли на собак. В експлуатації й катуванні селян вони проявляли надзвичайну «винахідливість». Побиття до крові різками й поливання соляним розчином, обливання холодною водою під час лютих морозів, приковування до стовпа на декілька днів з заборорою давати їсти й пити, вішання на шию рогаток, забивання в нерухомі колодки, цькування собаками, ув'язнення в приміщенні, наповненому паразитами, примушування з-під палиці виконувати непосильні роботи, знущання на панщині з вагітних жінок і дівчат — ось далеко не повний перелік тих злочинів, які чинили поміщики над поневоленими селянами.

В. І. Ленін, характеризуючи кріпосне право, писав: «На практиці... кріпацтво, особливо в Росії, де воно найдовше трималося і набуло найгрубіших форм, воно нічим не різнилося від рабства»¹. Особливо тяжким було становище селянства Правобережної України, де жорстокий кріпосницький гніт доповнювався національним гнітом з боку польської шляхти. Постійні злидні, голод, надмірна панщина, сваволя поміщиків, безпросвітна темрява, руйнування селянських господарств, — все це було характерним для села кріпосної епохи.

Геніальний поет, великий революціонер-демократ Т. Г. Шевченко в своїх творах, просякнутих пекучою ненавистю до лютих кріпосників і царських сатрапів, яскраво і всебічно показав ті нестерпно тяжкі умови, в яких проходило життя поневоленого селянства. Рішуче протестуючи проти страхіть кріпосництва, він писав:

Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалились,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!

Віддаючи свою працю поміщику та кріпосницькій державі, селяни жили безпросвітним життям рабів. Але вони ніколи не мирилися з своїм пригнобленим становищем. У відповідь на надмірну панщину, постійні утиски і знущання селяни піднімали священну боротьбу проти кріпосників-гнобителів. «Коли було кріпосне право, — відзначає В. І. Ленін, — вся маса селян боролася з своїми гнобителями,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. XXIV, стор. 343.

з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд»¹.

З року в рік, протягом всього періоду існування кріпосного права, зростала антикріпосницька боротьба селян, виливаючись в масові рухи, що охоплювали значну територію Росії і України. Протест селян проти кріпосницького гніту проявлявся в різноманітних формах, починаючи від подання скарг на поміщиків і кінчаючи збройними повстаннями, що були вищою формою селянського руху. Жорстокий феодально-кріпосницький гніт, що посилювався протягом першої половини XIX ст., спричиняв численні втечі, які були одною з пасивних форм селянської боротьби. Характерною рисою втеч селян в цей час була їх масовість. Селяни втікали в малозаселені південні губернії не лише окремими сім'ями, а й групами і навіть цілими селами.

В той час як одні кріпаки намагалися поліпшити своє тяжке становище шляхом втеч, інші шукали порятунку в підпалах поміщицьких маєтків, вбивстві поміщиків та їх управителів. Зростаюче число підпалів поміщицьких маєтків і вбивств поміщиків, переростання цих виступів у відкриті збройні повстання селян викликало в колах панівного класу справжній переполох. Історія України першої половини XIX ст., як і історія Росії в цілому, знає багато великих і дрібних повстань, під час яких селяни відстоювали своє право на вільне життя.

Царський уряд, охороняючи інтереси поміщиків, жорстоко придушував всяку непокору селян. Проте, «селяни не боялись звірячих переслідувань уряду, не боялись езекуцій і куль, селяни не вірили попам, які з шкури пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом (прямо так і говорив тоді митрополит Філарет!), селяни повставали то тут, то там, і уряд нарешті поступився², боячись загального повстання всіх селян»³.

Ведучи жорстоку непримиренну боротьбу проти експлуататорів, народні маси висували з своїх рядів відважних ватажків-героїв, які все своє життя присвячували великій справі боротьби за визволення селян з-під кріпосницького ярма. Одним з таких широко популярних народних героїв був Устим Кармалюк. Глибока ненависть до експлуататорів, безмежна відданість народу, безстрашна рішучість в боротьбі, великий природний розум і богатирська сила — все

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

² Мається на увазі скасування кріпосного права в 1861 році.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

це дало можливість Кармалюку очолити селянські виступи на Поділлі проти феодально-кріпосницького гніту.

Устим Якимович Кармалюк народився 27 лютого 1787 року в селі Головчинцях, Літинського повіту, Подільської губернії, в родині кріпака, що належав панові Пігловському. В безпросвітній темряві, жахливих злиднях і тяжкій підневільній праці на поміщика пройшли дитячі та юнацькі роки Устима. Вже в цей час в нього пробуджувався і наростав гнів до кріпосників-гнобителів, які нівечили життя поневолених людей і намагалися вбити в них всякі прагнення до волі.

Відбуваючи каторжну панщину, юнак мріяв про вільне життя, неодноразово виявляв непокору своєму панові Пігловському. Останній жорстоко карав Устима Кармалюка, намагаючись зробити з нього безсловесного раба. Ні одруження в 1806 році з місцевою дівчиною-кріпачкою, ні діти не принесли та й не могли принести радості й щастя Кармалюку. Сваюля поміщика і надмірна панщина руйнували все, що було прекрасним в людському житті. Скоро Пігловський забрав його в двір, де він змушений був працювати під постійним і пильним наглядом панських посіпак.

Багато горя, знущань і мук зазнав Устим Кармалюк протягом свого п'ятирічного перебування на панському дворі. Стогін і зойки кріпаків переповнювали тугою його серце, закликали до помсти над гнобителями. За розпорядженням Пігловського «бунтар» був заарештований і ув'язнений. Не мирячись з таким становищем, Кармалюк вирішив звільнитись шляхом втечі. Але в скорому часі його було спіймано і жорстоко покарано. Пігловський, розуміючи, що в особі Кармалюка він має досить небезпечного бунтаря, поспішив віддати його в солдати.

В 1812 році він був відправлений в 4-й уланський полк, що стояв в місті Кам'янець-Подільську. Солдатське життя в кріпосницьку епоху було в багатьох відношеннях ще тяжчим, ніж життя кріпаків. 25 років солдатської служби — 25 років каторжного життя. Безглузда, вкрай виснажуюча щоденна муштра, знущання дворян-офіцерів, нестерпно болюча і принизлива, що часто приводила до смерті, палочна розправа, голод, злидні і повнір'яння — ось що чекало волюбного Кармалюка. Дійсно, він попав «з вогню та в полум'я».

Віддача поміщиком Кармалюка в солдати знайшла своє яскраве відображення в народній пісні. Непокірний кріпак розповідає про те, як він попав в солдати і про свій намір до втечі:

Розсердився пан на мене,
Та й віддав в солдати.
«Кармалюку, вражий сину,
Що з тобою буде,
Я тебе віддав в солдати,
Служи так як люде!»
А в солдатах служба тяжка,
Мушу привикати,
А сам таку думку маю,
Що треба втікати.

І дійсно, Кармалюк, охоплений жадобою помсти над паном Пігловським і тугою за дружиною й дітьми, що перебували в кріпосницькій неволі, вирішив за всяку ціну втекти з уланського полку. Його спільником в цьому був солдат Данило Хрон, кріпак з сусіднього з Головчинцями села Овсяників. Повернувшись на початку 1813 року в рідні місця, Устим Кармалюк і Данило Хрон, що з цього часу стає його вірним і бойовим другом, організовують селянський загін і ведуть рішучу боротьбу проти поміщиків. В одній з народних пісень про початок діяльності Устима Кармалюка говориться:

Не захотів Кармалюк
Цареві служити,
Та й пішов у темні ліси
Хлопцями рядити.

Як над'їде який купець
Чи то пан багатий,
Візьміть, хлопці, оберіть,
Тільки вашої плати.

Ви в багатих одбирайте,
Та бідним давайте,
І на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.

Діючи методами партизанської боротьби, Кармалюк з селянами робив напади на маєтки польських, українських та російських поміщиків, забирав в них гроші та майно, нажиті шляхом експлуатації кріпаків, і роздавав їх справжнім власникам. Про те, що Кармалюк розподіляв між бідними відібрані в поміщиків гроші та майно, переконливо стверджують протоколи його зізнань, свідчення селян, а також цілий ряд народних переказів та пісень.

З цього часу часто над поміщицькими маєтками спалахували заграви пожеж. То народний месник Устим Кар-

малюк освітлював шлях своєї священної боротьби проти кріпосного рабства. Не забув він і про «свого» пана Пігловського — безпосереднього винувника всіх нещасть — 30 червня 1813 року запалала його економія.

В русі Кармалюка брали участь поневолені селяни, солдати-втікачі, що в минулому були кріпаками, та містечкова біднота Поділля. Загони повстанців міцно були зв'язані з усім кріпацьким населенням губернії, яке постійно підтримувало їх в боротьбі проти гнобителів. Ім'я Кармалюка швидко завоювало серед селян велику повагу і палку любов. Вони вбачали в ньому людину, яка сама зазнала неймовірних страждань, бачили в ньому свого ватажка, здібного вести боротьбу за краще майбутнє. В кожній селянській хаті він завжди був бажаним гостем, з яким бідні господарі ділились своїм горем, переховували його від переслідувань поміщиками і органами влади.

Ведучи рішучу боротьбу проти поміщиків, Кармалюк часто робив напади й на сільських багатіїв, які жорстоко експлуатували бідноту. Так 24 березня 1813 року було зроблено напад на багатого селянина Ф. Шевчука в с. Дубовому, а через 6 днів — на Івана Сала, що жив на хуторі біля цього ж села. Під час останнього нападу повстанці підпалили садибу сільського глителя.

В 1814 році, весною, Устим Кармалюк і його бойовий товариш Данило Хрон були схоплені й віддані Кам'янець-Подільському військовому суду. Останній, розглянувши справу, засудив їх до покарання шпіврутенами по 500 ударів кожного і відправлення у військові частини, які були розміщені в Криму.

Мужньо витримавши катування, Устим Кармалюк і Данило Хрон з нетерпінням чекали нагоди, щоб знову вирватись на волю. Така нагода трапилася в ніч з 13 на 14 серпня 1814 року під час відправки їх в Крим. Незважаючи на посилений і суворий конвой, вони вибрали сприятливу хвилину і під час ночівлі в селі Панівцях успішно здійснили втечу.

В цей час в Росії і на Україні наростала нова хвиля селянського руху. Після закінчення Вітчизняної війни 1812 року серед селян уперто почали поширюватись чутки про волю. Проте, царський уряд не дав селянам довго тішитись надіями. В маніфесті від 30 серпня 1814 року, виданому з приводу розгрому французьких загарбників, про селян буквально говорилося таке: «Крестьяне, верный наш народ, да получат мзду свою от бога». Цар-кріпосник вис-

ловлював упевненість, що селяни, «пребывая верны своему долгу и званию своему, умножат прилежание свое к сельским трудам и ремесленным промыслам, и тем исправят нанесенные неприятелем разорения». «Турбуватись» про кріпосних селян, як і раніше, цар доручав поміщикам. Останні ж переклали на плечі селян всі витрати, які були зв'язані з війною, і цим проявили про них свої «турботи». Все це стало додатковою причиною зростання стихійних селянських рухів. В той час як за 1801—1812 рр. в Росії відомо лише 165 селянських виступів, протягом 1813—1825 рр. їх відбулося не менше 540. При цьому виступи ставали дедалі впертішими, зростала кількість селянських виступів, які тривали по декілька років. Звільнення від кріпосної неволі стає основним лозунгом селянського руху.

На Поділлі з поверненням Кармалюка і Хрона з особливою силою відновились напади на поміщиків, запалали поміщицькі маєтки. «Засвітилось все навколо страшними пожежами, в яких горіло майно поміщиків», — писав один з сучасників. Поміщики тремтіли від жаху при одній згадці імені Кармалюка. Вони неодноразово зверталися до губернатора з проханням спіймати і розправитись з Кармалюком, бо «его мятежному голосу и наущению внимлет много черни».

Збентежені поміщики і місцеві органи влади приклали всіх зусиль, щоб заарештувати небезпечного керівника селянського руху. В січні 1817 року Устим Кармалюк і Данило Хрон були спіймані й віддані в розпорядження військового суду, який засудив їх до смертної кари. Пізніше смертна кара була замінена їм 25 ударами батога, тавруванням обличчя «указними знаками» та засланням в Сибір на каторжні роботи.

З великою радістю зустріли кріпосники вирок суду про заслання Кармалюка в Сибір. Але радість ця була передчасною. В кінці 1818 року Кармалюк і Хрон по дорозі на каторгу втекли з Вятської губернії і з'явилися в Подільській губернії, в околицях міста Бар. Весною 1819 року безстрашні месники перебралися в Балтський повіт, де організували навколо себе загін селян і здійснили ряд успішних нападів на поміщицькі маєтки. Активним помічником Кармалюка в даний час, крім Данила Хрона, був солдат-втікач Іван Чорноморець.

Протягом 1820—1821 і частково—1822 рр. Кармалюк діяв в основному в Літинському повіті, таємно живучи в своєму селі або поблизу нього. Серед нападів, здійснених ним в цей час, найзначнішими були напади на маєтки Опа-

ловського, Базилицького та інших. Селяни і міська біднота, як і раніше, давали йому притулок, виявляли гостинне ставлення до нього й охоче переховували від переслідувань.

В 20-х роках вся Україна була охоплена селянськими рухами. Загрозливі укази царя, жорстокі репресії, масові екзекуції, розстріли, заслання в Сибір—все це було безсилим зупинити їх наростання. Селяни вели рішучу боротьбу проти кріпосницького гніту, який особливо посилювався в умовах аграрної кризи 20-х років.

Виступи загонів Кармалюка активізували на боротьбу проти кріпосників не тільки селян Подільської губернії, а й всієї Правобережної України. Перелякані поміщики Літинського повіту влаштовували на Кармалюка одну за другою облави, але вони не давали їм бажаних наслідків. Навіть, більш того, місцева поліція довгий час не могла натрапити на слід невловимого і грізного селянського ватажка.

Лише в березні 1822 року одному з поміщицьких загонів вдалося розгромити загін Кармалюка і заарештувати повстанців. Поміщики, відправляючи Кармалюка в місто Літин, боялися, щоб він не втік і наказали міцно закувати його в кайдани та прикувати до воза. 60 чоловік з поміщицького загону конвоювало його по дорозі. Селяни, дізнавшись про арешт свого улюбленого ватажка, виходили йому назустріч. Кармалюк запевняв їх, що він скоро повернеться і відомстить поміщикам.

Мужньо тримав себе Кармалюк і під час слідства в Літині. Називаючи себе Василем Гавриленком, родом з Галичини, він рішуче спростовував обвинувачення суддів-кріпосників. Щоб похитнути залізну стійкість Кармалюка, вони влаштовують йому очну ставку з дружиною і дітьми. Тяжкі муки довелося переживати Кармалюку під час побачення з дорогими його серцю людьми. Але він не втратив самовладання, заявивши, що вони йому зовсім незнайомі, що він неодружений, не має дітей і не Устим Кармалюк, а Василь Гавриленко.

Після багатьох допитів закованого в кайдани Кармалюка було переведено в Кам'янець-Подільську фортецю, де він швидко завоював серед арештантів авторитет і став загальноновизнаним їх «старостою». В грудні 1822 року Подільський головний суд засудив Кармалюка до покарання 101 ударом батога та заслання на довічну каторгу в Сибір.

Чекаючи ствердження вироку, Кармалюк разом з іншими арештантами розробляє план втечі з фортеці. В ніч

з 12 на 13 березня 1823 року арештанти, очолені Кармалюком, розламали нари і, озброївшись дошками, напали на вартових. Зім'явши їх, вони вискочили на подвір'я в'язниці й почали ламати ворота. Внаслідок тривоги, піднятої вартовим офіцером, збіглися солдати і силою зброї затримали чотирьох арештантів, серед яких був і поранений в ногу Кармалюк. Шістьом арештантам вдалося втекти. Під час сутички з солдатами був забитий один з організаторів втечі — Яків Струтинський.

Про випадок в Кам'янець-Подільській фортеці скоро дізнався наглядач за Правобережною Україною—брат царя, великий князь Костянтин Павлович. Він зобов'язав подільського губернатора систематично подавати йому відомості про хід справи Кармалюка та його спільників. Для детального розслідування справи і виявлення всіх учасників селянського руху була створена спеціальна комісія.

Кармалюка ж, після безуспішної спроби втекти, посадили в одиночну камеру, прикувавши ланцюгами до стіни. Посилена варта вдень і вночі пильно стежила за небезпечним в'язнем. На початку квітня 1823 року губернатор ствердив вирок Подільського головного суду, а 11 квітня на міському майдані Кармалюк був покараний 101 ударом батога. Поставивши на обличчі тавро, його заслали в Сибір на довічну каторгу. Дружина Кармалюка за переховування чоловіка була засуджена до покарання 50 ударами різок і ув'язнення строком на чотири тижні. Карали її на площі в м. Літині. Все це кріпосниками робилося для того, щоб посіяти серед селян страх і «вибити з них дух непокори».

Довгий і надзвичайно тяжкий шлях довелося пройти Кармалюку з Кам'янець-Подільська до Тобольська. Ця жахлива подорож тривала більше року. Проливні дощі, літню спеку, люті морози, знущання конвоїрів і постійне голодування — все це довелося витерпіти йому по дорозі на каторгу. Аж в лютому 1825 року він був припроваджений конвоюєм в місто Тобольськ, а звідти — в Ялutorовськ на гуральню.

Завжди мріючи про волю, постійно живучи боротьбою проти соціальної нерівності, Устим Кармалюк, щоб послабити за собою нагляд, старанно виконує всі доручені йому роботи. Адміністрація гуральні звернула увагу на «слухняного» каторжника і призначила його наглядачем. Цього тільки й чекав Кармалюк. Він домовляється з своїми «підлеглими» про втечу і, виждавши сприятливу нагоду, разом з ними виривається на волю. Місцеві органи влади, поставивши все на ноги, через сім тижнів схопили втікачів і після

покарання відправили працювати на один з мідноплавильних заводів біля м. Тобольська.

Здавалося, що волелюбному Кармалюку доведеться до самої смерті конати в кайданах на каторжній роботі. Але безуспішна спроба втечі не зламала його залізної волі. Він, як і раніше, жив надією на звільнення, мріяв про боротьбу з поміщиками.

Вибравши сприятливий момент, в березні 1825 року Кармалюк втікає з заслання. Глухими шляхами протягом цілого року пробирається Кармалюк в рідні місця. В травні 1826 року він з'явився в Києві. Придбавши відповідний одяг і пару коней, він став візникувати по шляху між Києвом і Бердичевом. Жадоба помсти над поміщиками та туга за дружиною і дітьми весь час не давали йому спокою і він, кинувши візникувати, восени цього ж року перебирається на Поділля.

В багатьох варіантах пісні про Кармалюка розповідається про повернення Кармалюка з Сибіру і його боротьбу проти експлуататорів:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
А на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.
Я з Сибіру повернувся,
Та не маю долі,
І, здається не в кайданах,
А не маю волі.

Маю жінку, маю діти,
Та їх я не бачу,
Як згадаю про їх життя,
Сам гірко заплачу.

Комісари і справники
За мною ганяють;
Більше вони людей вбили,
Чим я грошей маю.

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю, —
Ой, я людей не вбиваю,
Бо сам душу маю.

Ой, я людей не вбиваю,
Сам я душу маю,
Я в багатих одбираю,
Вбогих наділяю.

Селяни завжди пам'ятали про свого безстрашного ватажка, загрожуючи поміщикам: «Почекайте-но, пани, і в нас щастя буде, коли Кармалюк з Сибіру прибуде!». Радозустріли вони його появу в рідних місцях. Швидко навколо Кармалюка створилися селянські загони, які діяли в Літинському, Проскурівському та Ушицькому повітах.

Знову поміщики вдарили на сполох. Одні з них почали поспішно укріплювати свої садиби, перетворюючи їх в своєрідні фортеці, інші втікали в міста під захист розташованих там військових гарнізонів. З листопада 1826 до червня 1827 року загони Кармалюка здійснили напади на маєтки поміщиків: Станіславського, Островського, Соколинського, Фінгера та ін. Характерно, що напад на маєток останнього був зроблений серед білого дня.

Серед селян Київської, Волинської і Подільської губерній в цей час уперто поширювалися чутки про нову «Коліївщину», про появу сина Гонти, який ніби розіслав всім панам «укази», вимагаючи віддати всю землю селянам і вибратись якомога швидше у Варшаву. Всі ті, які не послухаються «указу» і залишаться на місці, будуть знищені селянами. В цих чутках відбивалися безмежні прагнення селян до звільнення від поміщицького ярма. В багатьох місцях селяни, припинивши виконувати панщину, загрожували поміщикам нищівною розправою. Селянським рухом, зв'язаним з чутками про нову «Коліївщину», були охоплені десятки сіл Правобережної України. Лише в Подільській губернії відбулися виступи в 16-х селах.

В таких умовах особливо була небезпечною для поміщиків діяльність Устима Кармалюка. Поміщики організовують величезну кількість облав, в кожній з яких брали участь сотні осіб. Місцеві органи влади тих повітів, де найактивніше діяли повстанці, вимагали від губернатора негайно надіслати військову силу для захисту поміщиків і придушення селянського руху. Поліція хапала кожную особу, яка чим-небудь викликала підозру. Вже на початку грудня 1826 р. за розпорядженням подільського губернатора були організовані шляхетські загони для спіймання Кармалюка. В січні 1827 року подільський губернатор звертається до місцевих органів влади Бесарабії про вжиття негайних заходів для арешту учасників селянського руху, очоленого Кармалюком. На вимогу губерньської адміністрації в березні 1827 року генерал Байков наказав військовим частинам, що були розташовані в Літинському, Летицівському і Могилів-Подільському повітах, допомагати місцевим органам влади і поміщикам в боротьбі проти загонів Карма-

люка. Одноразово з цим скрізь публікувалося про прикмети Кармалюка.

Але всі ці заходи кріпосницьких органів влади не могли цілком припинити селянського руху. Царські урядовці вирішили діяти шляхом підкупу та провокацій. Так літинський повітовий справник підкупив дрібного шляхтича Ольшевського, родом з с. Кальної-Деражні, який брав певний час участь у нападах Кармалюка на місцевих поміщиків. В червні 1827 року, коли Кармалюк з своїми товаришами прибув у Кальну-Деражню і зупинився ночувати в Ольшевського, останній повідомив про це поміщика Янчевського. Зібравши загін шляхти, Янчевський зненацька напав на Кармалюка і його товаришів, що спали. Між шляхтичами і повстанцями зав'язалася бійка. Проте, сили були далеко не рівні: Устим Кармалюк і його бойові товариші попали в пазури кріпосників. Мужній месник впевнено заявив Янчевському, що хай він передчасно не радіє, бо і після цього він зуміє вийти на волю і помститися над ним. Коли Кармалюку зв'язали руки, він звернувся до селян, що зібралися на подвір'ї, з закликом припинити відбування панщини, в'язати поміщиків-гнобителів, перестати бути худобою, що покірно несе ярмо.

Військова команда в кількості 50 чоловік доставила закутого в кайдани Кармалюка в Летичівську в'язницю. Згодом його було переведено в Літинську в'язницю, де він в грудні 1827 року організував «бунт» арештантів. Адміністрація, боячись, щоб він не втік, наказала прикувати його до стовпа в камері. Загальне число притягнутих до слідства в справі Кармалюка становило 1631 особу, з яких 631 чоловік були безпосередніми учасниками руху, решта — свідки. Губернські органи влади щотижня повідомляли намісника Царства Польського, великого князя Костянтина Павловича про хід слідства.

В березні 1828 року Подільський головний суд засудив Устима Кармалюка до покарання 101 ударом батога і заслання на довічну каторгу. Незважаючи на постійні переслідування і попередні катування, Кармалюк і на цей раз без жодного зойку витримав всі удари. Поновивши на обличчі мужнього борця за щастя народу ганебне тавро злочинця, поміщицький суд втретє відправив його під суворим подвійним конвоем в Сибір на каторжну роботу. Жорстоко розправились кріпосники й з іншими селянами, заарештованими в справі Кармалюка: 180 чоловік були віддані в солдати, а інші після катувань передані в розпорядження поміщиків.

Кріпосники святкували тимчасову перемогу: Кармалюк під суворим караулом виконував вже біля п'яти місяців каторжну роботу на боровлянській гуральні біля м. Тобольська. Та не було таких перепон, які б перешкодили йому вирватись з ворожих лабет. 26 травня 1829 року народний герой успішно здійснює свою третю втечу. Проїшовши довгий і тяжкий, постійно зв'язаний з небезпекою арешту шлях з Тобольська через Єкатеринбург, Казань, Нижній Новгород, Москву, Орел, Кролевець і Борзну, Кармалюк на початку 1830 року з'являється в Ніжині. «За неимением письменного вида» він був затриманий на заставі і відправлений в міську поліцію.

Ще під час свого перебування в етапній в'язниці м. Орла Кармалюк познайомився з селянином Павлом Богдановим, втікачем-рекрутом з Катеринославської губернії, якого також відправляли на заслання в Сибір. Сподіваючись втекти з дороги, Кармалюк в міській поліції назвав себе Павлом Богдановим, жителем Катеринославської губернії. Але суворий караул, під яким був відправлений Кармалюк в Катеринослав, не дав можливості здійснити йому свого наміру. За вироком Катеринославського військового суду Кармалюк був покараний «перед розводом» 100 ударами палиць і висланий в Архангелгородський піхотний полк, розташований в Новгородській губернії. Пробувши в цьому полку біля місяця, Кармалюк в серпні 1830 року втікає і, після численних митарств, пробирається глухими шляхами в Подільську губернію, де в цей час особливо посилилась антикріпосницька боротьба селян в зв'язку з польським повстанням 1830—1831 рр.

Польське повстання 1830—1831 рр., завдаючи серйозного удару царизму, мало революційне значення. Але воно не ставило своїм завданням ні ліквідацію кріпосництва, ні забезпечення селян землею. Ось чому селяни лишались осторонь від цієї, за висловом Ф. Енгельса, «консервативної революції»¹, вважали її з самого початку за «панську справу» й повставали, як і до цього, проти поміщиків-гнобителів. Якраз на Правобережній Україні жорстока феодално-кріпосницька експлуатація поєднувалася з національним гнітом, який здійснювали польські поміщики. Під виглядом боротьби з польськими «бунтівниками», до чого закликав селян через головнокомандуючого І армії гене-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. V, стр. 265.

рал-фельдмаршала Сакена царський уряд, вони вели рішучу боротьбу проти кріпосницького гніту.

Поява на Поділлі Устима Кармалюка збуджувала селян до повстання, зміцнювала їх впевненість в свої сили. Безстрашний ватажок, перебуваючи в Ямпольській Слобідці і Новій Синяві, приступає до організації загону, збираючи розсіяних, в зв'язку з арештами й судами, своїх однодумців. Крім селян, навколо нього групуються в цей час втікачі з царської армії — Петро Копчук, Іван Власюк та інші. Детально розробляючи наперед плани і вивчаючи підступи для нападу на поміщицькі маєтки, загін Кармалюка успішно відновив свою антикріпосницьку діяльність.

Серед поміщиків почалася справжня паніка. Для охорони їх маєтків в Літинський і Лeticівський повіти поспішно прибули військові команди. Сотні і тисячі чоловік брали участь в облавах, організованих поміщиками. На головних шляхах патрулювали військові загони. Але все це не врятувало поміщиків від нападу повстанців. Кармалюк і його загін, швидко міняючи своє місце перебування і маючи постійну підтримку від селян, були невловимими. Народні месники раптово з'являлися там, де їх не чекали і, розгромивши маєток, безслідно зникали. Тільки протягом двох місяців повстанці відібрали в поміщиків 700 коней і 970 волів. Рух селян, очолений Кармалюком, поширившись в цілому ряді повітів Подільської губернії, перекинувся на територію Волині.

Внаслідок зрадницького доносу, 9 грудня 1830 року Кармалюк був заарештований. Коли його, закованого в кайдани, вели в Літин, назустріч виходили селяни, щоб привітати свого вірного захисника і, можливо, попроситись з ним. Поміщики та їх слуги, посмілишавши після арешту Кармалюка, чванливо задавали йому зневажливі запитання. Гнівно відповідаючи на них, мужній борець попереджав, що пани передчасно починають храбриться. Коли економ з села Росоховатки Іван Крепович з ехидством запитав, що його змусило втекти з Сибіру, Кармалюк сміливо відповів: «Прийшов за одержанням грошей, які винен мені поміщик Беліовський, а також, щоб побачитись з поміщиком Янчевським і взути його в червоні чоботи».

Почалося знову слідство, що тривало цілий рік. До нього кріпосники притягли 618 осіб, серед яких було 12 жінок. Селяни-кріпаки, містечкова біднота, «загонова» шляхта, що перебувала на межі закріпачення, — такий був соціальний склад заарештованих. На початку грудня 1831 р. Літинський повітовий суд ухвалив вирок, за яким Карма-

люка мали покарати 101 ударом батога, а потім, поставивши на обличчі тавро, заслати в Сибір на каторжну роботу.

Цей вирок мав затвердити Подільський головний суд. Поки там розглядалася справа, в голові Кармалюка визрів сміливий план втечі, здійснення якого вимагало перш за все звільнення від кайданів. Поведінка Кармалюка, прикованого в одиночній тюремній камері, змінилася до невпізнання. Він вів себе спокійно, «молився» часто богу, співав релігійні пісні і навіть «з розкаянням сповідався». Адміністрація тюрми, за вимогою лікаря, звільнила його з кайданів. Приспавши пильність адміністрації і вартових, Кармалюк наполегливо проводив протягом березня—квітня 1832 року підготовчу роботу до втечі. Ще раніш йому вдалось дістати свердел, невеликий ніж і трохи прядива. Просвердливши дірки в стелі і сполучивши їх за допомогою ножа, він через отвір, що утворився, проник на горище, а звідти, по приготовленій заздалегідь з прядива вірвовці, за огорожу тюрми.

В одній з пісень, запис якої зроблено в с. Головчинцях, розповідається про непохитну віру Кармалюка у власні сили, в своє уміння успішно вийти з найнебезпечнішого становища. Кармалюк, говориться в пісні, з групою бідноти ходив по місту. За наказом губернатора його схопили осаули і привели на допит. Губернатор грізно запитує, чи він з злодіїв-розбійників, чи з купців-молодців. Кармалюк сміливо йому відповів:

«Я не з ворів-розбійників,
Не з купців-молодців,
Ой, я з синів мать-Росії,
З дітей сирітських».

Приголомшений сміливістю Кармалюка, губернатор загрожує:

«Ой, накажу, розбійнику,
Тебе закувати,
І в темницю кам'яную
Я велю забрати».

Але ця загроза не вплинула на відважного героя. Він рішуче і впевнено заявляє:

«Ой ти, вражий губернатор,
Мурів не боюся,
Я зруйную твої мури,
На волю вернуся».

З новою силою розгорнулась антикріпосницька боротьба селянських загонів, очолених Кармалюком. 1832—1835 рр. були найбільш діяльними і найбільш бурхливими в житті народного месника. Рух в цей час вийшов далеко за межі Подільської губернії. Він перекинувся в суміжні повіти Київської та Волинської губерній. Один за другим розгромлює Кармалюк панські маєтки, робить напади на тракторів корчми, в яких зупинялись проїжджі поміщики й урядовці. Часто відбувались напади на поміщицькі маєтки одноразово в 3—4 і більше місцях. Це остаточно збивало з пантелику повітові та губернські органи влади, які полювали на Кармалюка.

В січні 1833 року Устим Кармалюк відвідав свою сім'ю в Головчинцях. Повний занепад господарства, жахливі злидні, напівголодне існування дружини та дітей, постійні переслідування їх урядовцями — все це ще більш розпалило в ньому священну ненависть до експлуататорів. І він, перенісши своє місце перебування в великі літинські та летичівські ліси, до самого дня своєї трагічної загибелі нещадно мстив гнобителям за людські кривди. Переодягнутий в одяг відставного солдата, чумака чи урядовця, Устим Кармалюк часто буває вдень в селянських хатах, дізнавався від кріпаків про злочини поміщика і, вивчивши розташування маєтку та підступи до нього, здійснював вночі напад.

Страшенно налякані поміщики неодноразово зверталися за допомогою до царського уряду. Для боротьби з повстанцями кріпосники створюють в листопаді 1833 року так звану Галузинецьку комісію (містилася в с. Галузинцях, Летичівського повіту), що складалася з Літинського та Летичівського нижніх земських судів. На чолі цієї комісії стояв чиновник особливих доручень Візерський. Місцевість, де найбільш активно діяли селянські загони, знаходилася майже в стані облоги: в селах і на найважливіших шляхах постійно стояли патрулі, наготові були військові загони та загони поліції, повсюди нищпорили таємні агенти, влаштовувались, як і раніше, численні облави в лісі.

Та не легко було спіймати Кармалюка. Селяни пильно охороняли свого ватажка, своєчасно повідомляли про всяку небезпеку, що загрожувала йому. Навіть ті селяни, що були насильно взяті поміщиками в облаву, не тільки не допомагали в зловленні Кармалюка, а, навпаки, сприяли йому уникати переслідування. Невловимий керівник селянського руху, раптово з'являючись і безслідно зникаючи, діяв ледве не на очах в Галузинецької комісії, безстрашно заявляючи, що нападе на неї і знищить всі її папери. Першим поміч-

ником, бойовим другом і вірним товаришем Кармалюка тепер був 22-х річний юнак Андрій Словинський.

Про надзвичайну хоробрість і виняткову кмітливість, які проявляв Кармалюк під час облав, яскраво розповідається в народних переказах. Урядовці й поміщики, говориться в одному з них, під час облави зустріли діда з лірою за плечима. На їх запитання—чи не бачив Кармалюка, він відповів, що півгодини тому зустрів озброєну людину, яка дуже подібна до Кармалюка. Помчалися урядовці й поміщики в напрямі, куди вказав дід. Довго й старанно шукали вони гам Кармалюка, але знайти не змогли, бо дід і був сам Кармалюк. В іншому переказі розповідається, як Кармалюк, переодягнувшись у форму пана, брав участь в організованій на нього поміщиками облави.

13 серпня 1834 року загін Кармалюка зробив сміливий і досить успішний збройний напад на маєток поміщиці Поплінської в селі Красносільці. Галузинецька комісія влаштувала величезну облаву, але Кармалюка і слід зник. Не дали ніяких наслідків розшуки його в цілому ряді інших повітів Подільської губернії. Літинський справник повідомляв в Летичівський земський суд, що після «суворих обшуків в багатьох місцях ні підозрілих речей, ні самих злочинців не виявилось навіть і сліду».

Лише на початку жовтня 1835 року Галузинецька комісія через таємних своїх агентів довідалася, що Кармалюк буває в с. Каричинцях-Шляхових. Тут проживав співучасник його багатьох нападів на поміщицькі маєтки — селянин Прокіп Процков. Як виявилось з розповідей селян, він разом з своєю дружиною Оляною перебував зараз в ув'язненні. Коли 8 жовтня з в'язниці повернулася Оляна, то Кармалюк, не знаючи, що вона під впливом загроз повітових урядовців стала на шлях зради, відвідав її і, більше того, сказав про підготовку нападу на маєток поміщика Кузьминського і терористичного акту на поміщика Волянського. Зрадниця поспішила повідомити останньому про свою зустріч з Кармалюком. Біля хати і в хаті Процкової поміщики влаштували засаду, яка мала на меті зловити або вбити Кармалюка. В темну осінню ніч з 9 на 10 жовтня, внаслідок ганебної зради, від пострілу шляхтича Рудковського загинув народний месник Устим Кармалюк. Нерозлучний Андрій Словинський, що був разом з ним, уникнувши переслідування, ще довгий час мстив поміщикам за смерть безстрашного селянського ватажка і свого бойового друга.

Обірвалося життя прославленого героя, який протягом майже чверті століття очолював антикріпосницьку боротьбу селян на Поділлі. Лютих катувань і жахливих мук довелося зазнати йому під час цієї боротьби. Необхідно було мати надлюдську силу, залізну волю і непохитну віру в справедливість своєї справи, щоб перенести на собі до 1000 ударів шпіцрутенами і батогами, трьохразове таврування і заслання в Сибір, побиття під час допитів і постійні переслідування. Ні численні облави поміщиків і репресивні заходи царських урядовців, ні ґрати в'язниць і мури фортець, ні далекі й тяжкі етапи та жахливі умови каторги — ніщо і ніхто не змогло зломити його волю до священної боротьби з експлуататорами. «Не було таких кайданів, — справедливо відзначає народна приказка, — щоб Кармалюка втримали».

Устим Кармалюк все своє життя боровся проти кріпосницького гніту, за визволення селян з поміщицької неволі. Очолені ним загони зробили понад 1000 нападів на маєтки поміщиків. Не менше 20 000 селян пішло за ним під час довготривалої й напруженої боротьби проти поміщиків, царських урядовців, орендарів та сільських глитаїв. Активними учасниками цієї боротьби, крім селян, була містечкова біднота та частково «загонова» шляхта, яку також поневолювали поміщики. Будучи вірним сином українського народу, Устим Кармалюк палко любив свою батьківщину, бажав їй щастя, борючись до останнього подиху проти соціального поневолення.

Ще за життя Устима Кармалюка поміщики, а пізніше — поміщицькі та буржуазно-націоналістичні історики як польські, так і українські всіляко намагалися зганьбити безстрашного борця проти кріпосницького гніту, називаючи його «розбійником» і «грабіжником». Народні маси з презирством відкинули ці наклепи і зберегли назавжди в піснях, переказах, оповіданнях і легендах найсвітлішу згадку про Устима Кармалюка. В чарівній високохудожній творчості народу він завжди виступає як месник за долю поневолених кріпосниками селян, як борець проти соціальної нерівності. З його ім'ям трудящі маси того часу зв'язували біль свою й радощі, сподівання і надії. В одній з пісень в уста Кармалюка вкладаються такі слова:

Вбогі люди, вбогі люди,
Скрізь вас, люди, бачу!
Як згадаю вашу муку,
Сам не раз заплачу.

Кажуть люди, що щасливий,
Я з того сміюся,
Бо не знають, як я часом
Сльозами заллюся.

Куди піду, подивлюся —
Скрізь багач панує,
У розкошах превеликих
І днює, й ночує.

Убогому, нещасному,
Тяжкая робота,
А ще гірше неправда,
Вічная скорбота.

Селяни-кріпаки, додаючи в деяких піснях про Кармалюка своєрідну кінцівку, заявляли, що лише вони, зазнавши, як і Кармалюк, багато горя, мають право їх співати:

Оце пісня Кармалюцька!
А хто хоче знати,
Нехай прийме стільки горя,
Та й буде співати.

Незважаючи на те, що Кармалюк відбирав у помічників та сільських глитаїв великі суми грошей і цінності, він не створив собі багатства, а залишався в бідності. Під час арешту в нього або зовсім не знаходили грошей, або він мав таку мізерну суму, якої ледве вистачало урядовцям для того, щоб викувати для нього ж кайдани. Офіційні документи і народна творчість неодноразово підтверджують, що все майно і гроші, взяті в поміщицьких маєтках, Кармалюк завжди роздавав бідним селянам. «Хто бідний, — той Кармалюкові і кумом був». В іншій приказці відмічається, що «За одного бідного Кармалюк і на пана піде». І дійсно, досить було селянам поскаржитись на пана, як Кармалюк з своїм загоном з'являвся в маєтку і проводив нищівну розправу з гнобителем. Народ вірив, що «Коли Кармалюк захоче, так і пан засокоче».

Страшним був живий Кармалюк гнобителям, небезпечні були їм і пісні та перекази про нього. Органи царської влади неодноразово забороняли пісні про Кармалюка, переслідували тих, хто їх співав. Але даремні були намагання царських сатрапів. Народні маси через десятиліття рабства й поневолення пронесли в щасливі радянські часи задушевні пісні, перекази, оповідання, легенди та приказки про відважну сміливість, героїчну рішучість і залізну волю Устима Кармалюка в боротьбі проти експлуататорів.

З великою любов'ю і пошаною відносився і відноситься до Устима Кармалюка великий російський народ. Антикріпосницька боротьба, яку Кармалюк вів на Україні, широко була відома і в Росії. В загонах Кармалюка брали участь представники трудящих мас Росії — втікачі з царської армії. Під час заслання і втеч з каторги Кармалюк не раз проходив через величезну територію Росії, жив певний час серед близьких і рідних йому російських селян, поневолених кріпосниками. Учасники селянського руху, очоленого Кармалюком, будучи засудженими до каторжних робіт, розповідали в різних місцях Росії про народного героя-месника.

Світлий образ Кармалюка притягав до себе увагу видатних письменників, художників і композиторів. Зокрема ним глибоко цікавився Т. Г. Шевченко. Високо оцінюючи Кармалюка як мужнього борця за визволення селян, він ставив його поруч з Степаном Разіним, називаючи «славним рицарем». О. М. Горький, звертаючись в грудні 1916 р. до українських письменників і громадських діячів, радив їм створити спеціальну книгу про великих героїв українського народу, які віддали своє життя в боротьбі проти гнобителів. «Я нагадаю, — говорив Горький, — одне ім'я, навіки овіяне славою, — Устим Кармалюк».

Звичайно, Устим Кармалюк не був, та й не міг бути в тодішніх умовах свідомим революціонером з якоюсь певною політичною програмою. Очолений ним рух селянства, не дивлячись на значну територію, яку він охопив, і велику кількість учасників, мав стихійний, неорганізований характер. Як і всі селянські повстання тих часів, рух Кармалюка був позбавлений політичних вимог щодо зміни державних порядків.

В. І. Ленін, зупинючись на селянському повстанні 1902 року, вказував на такі три причини його поразки. «Селянське повстання було придушене, тому що це було повстання темної, несвідомої маси, повстання без певних, ясних політичних вимог, тобто без вимоги змінити державні порядки. Селянське повстання було придушене, тому що воно було **непідготовлене**. Селянське повстання було придушене, тому що у сільських пролетарів не було ще союзу з міськими пролетарями»¹. Всі ці визначені В. І. Леніним причини поразки селянського руху на початку XX ст. були властиві і селянському рухові першої половини XIX ст.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 374.

Борючись проти феодально-кріпосницького гніту, селяни в силу своїх умов життя не могли піднятися до свідомої боротьби проти царизму, що охороняв кріпосників. В Росії і на Україні не було ще тоді цілком сформованого послідовно революційного класу — класу робітників, який міг би внести в селянський рух елементи організованості і політичної свідомості. «Селянські повстання, — учить товариш Сталін, — можуть приводити до успіху тільки в тому разі, коли вони поєднуються з робітничими повстаннями, і коли робітники керують селянськими повстаннями. Тільки комбіноване повстання на чолі з робітничим класом може привести до мети»¹.

Але, не дивлячись на те, що селянські повстання зазнавали поразки, вони відіграли велику прогресивну роль в розхитуванні й ліквідації кріпосництва. «Революція кріпосних селян, — відзначає товариш Сталін, — ліквідувала кріпосників і скасувала кріпосницьку форму експлуатації»². Боротьба селян проти феодально-кріпосницького гніту протягом всього дореформеного періоду наростала з неослабною силою. Під час повстань селяни поступово переходили від окремих вимог поліпшення свого становища до загальних, які включали в себе негайне і повне знищення кріпосного права. Всі різноманітні форми селянського руху, що мали місце в першій половині XIX ст., були просякнуті єдиним антикріпосницьким змістом.

Такий же зміст мав селянський рух на Поділлі, що його очолив Устим Кармалюк. Діючи методами партизанської боротьби, повстанці знищували поміщицькі маєтки, вбивали поміщиків. Одною з характерних рис, властивих рухові Кармалюка, була боротьба проти сільських глитаїв, що виростили й зміцнювалися за рахунок експлуатації своїх вкрай зuboжілих односельчан. Рух Кармалюка, як за своїм змістом, так і за складом учасників, мав глибоко народний характер.

Оцінюючи діяльність Степана Разіна, В. І. Ленін відзначав, що він був одним з представників бунтівливого селянства, який поклав свою голову в боротьбі за свободу³. Цю оцінку можна в значній мірі віднести й до діяльності Устима Кармалюка, який все своє життя присвятив героїчній боротьбі проти кріпосників-гнобителів. Його виступ,

¹ Ленін і Сталін, Збірник творів до вивчення історії ВКП(б), т. III, Партвидав ЦК КП(б)У, 1937, стор. 541.

² Й. Сталін, Питання лєнінізму, вид. 11, стор. 349.

³ В. І. Ленін, Твори, т. XXIV, стор. 255.

відігравши величезну роль в розгортанні й посиленні стихійного селянського руху на Правобережній Україні в першій третині XIX ст., зробив значний вплив на збудження селянських мас в боротьбі проти кріпосництва в наступних роках. Й. В. Сталін, говорячи про виступи Івана Болотнікова, Степана Разіна і Є. Пугачова, підкреслював, що у виступах цих людей ми бачимо «...відбиття стихійного обурення пригноблених класів, стихійного повстання селянства проти феодального гніту»¹. Такий же характер мали виступи селян, очолені Устимом Кармалюком.

Фізичними катуваннями, віддачею в солдати, засланням на каторжні роботи — всім, що було найжахливішого в арсеналі царського уряду, кріпосники намагалися назавжди вбити прагнення селян до волі. Але селяни, не боячись звірячих переслідувань царського уряду, продовжували вести рішучу боротьбу проти кріпосництва. «Царський уряд, ослаблений воєнною поразкою під час Кримської кампанії і заляканий селянськими «бунтами» проти поміщиків, був змушений скасувати в 1861 році кріпосне право»².

Проте, і після скасування кріпацтва основна маса селян продовжувала перебувати в тенетах поміщицької та куркульської кабали, зазнаючи жахливої експлуатації. Темрява, злидні, голод, надмірна праця й поневір'яння були їх постійними супутниками. Довготривалу боротьбу довелося ще вести трудящому селянству за своє соціальне звільнення. Лише внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли робітничий клас в союзі з біднішим селянством під керівництвом партії Леніна—Сталіна знищив всяку експлуатацію людини людиною, селянство одержало довгождану волю і всі умови для створення щасливого життя.

Народи нашої великої Вітчизни, побудувавши під керівництвом більшовицької партії щасливе й радісне життя, завжди пам'ятають і шанують героїв, які в умовах жахливого кріпосницького і капіталістичного режиму безстрашно боролися за визволення трудящих. Серед справжніх героїв українського народу почесне місце належить Устиму Кармалюку, ім'я якого навіки овіяне славою.

¹ Ленін і Сталін, Збірник до вивчення історії ВКП(б), т. III, стор. 541.

² Історія ВКП(б). Короткий курс, Укрдержвидав, 1946, стор. 5.

